

von le Hankiss vizsgálatának értékéből vagy érdekességéből, csak annyit von kétségbe, hogy itt általában az irodalmi mű[alkotás] egy alapvető strukturális mozzanatáról van szó, nem pedig csupán a költői jellegű nyelvhasználat egyik lényegi vonásáról.

Az elsősorban a lírai költészetre vonatkozó további tanulmányai közül a vershelyzetről írott nagyon tanulságosan fogalmazza újra a költő és valóság versben is modellálódó viszonyára vonatkozó hagyományos felfogásokat a Helyzet és Válasz kategóriái segítségével, s az a kísérlet, mellyel a költeményben való megvalósulásuk sokféle változatát leírja, elméletileg és módszertanilag is sikeresnek mondható. Első pillantásra is sokat mondó az a grafikon, mellyel a hatásmechanizmus, illetve a költő és az olvasó viszonya tárgyalásához szól hozzá másik tanulmányában egy kiragadott, de a statisztika eredménye szerint mégis termékeny szempontból. Majd két évszázad magyar lírai költészetének igen nagy számú megvizsgált műalkotásán keresztül ti. a lírai költemények megszólítás-típusainak koronként változó számarányát vizsgálja statisztikailag s ebből a kor szellem-és ízléstörténetére, eszméire és társadalmi problémáira tud következtetni. Érdekesekek a slágerszövegekre vonatkozó vizsgálatai is: ha az előző tanulmányokban a szövegek irodalmiságára vonatkozó ezeket ismérveket igyekezett felsorakoztatni, ebben az írásában az irodalmiság hiányának okait világítja meg. Mindenesetre ilyen igénnyel a slágerszövegek hatásmechanizmusát tudományosan még sehol sem tárgyalták, ezért attól lehet félni, hogy az érintett slágerszöveg-írókra e negatív példatár nem feltétlenül elrettentően fog hatni, hanem épp e hatásmechanizmus oly csaknem tökéletes leírása alapján a jól ható fogásokat igyekeznek elsajátítani Hankiss fejtegetése nyomán.

Hamlet-tanulmányaiból viszont az derül ki, hogy a műalkotást és hatását elemi hatás-impulzusokra szétanalizáló neostrukturális vizsgálati mód, ha egyetlen műalkotásra koncentrálódik, milyen komplex struktúramegvilágításhoz vezethet, formai elemeken

keresztül a tragédia többszoros információ-rendszerének feltárásával az alapvető cselekmény- és jellemépítési eljárásmodokig, sőt a legmélyebb tartalmi-világnézeti réteg megragadásáig. S itt, ahol az elemi impulzusokból építi fel a logikailag elkülöníthető szintek szigorúan betartott egymásutánijával a struktúra fogalmi-tudományos megragadásának épületét, az olvasó még azt az eljárást is teljesen el tudja fogadni, amelyet eddig ismertetett tanulmányai némelyikében aligha helyesíthetett. Míg ugyanis a nagyrészt lírai anyaggal dolgozó írásaiban a teljes struktúrafeltárás igényéről lemondva, a poétikai mikrostrukturák ezeket vizsgálataiból néha invenciózusan, de tudománylogikailag nem elég megalapozottan lendül át a nagybetűvel írt végső metafizikai fogalmak tartalmi szintjére (Azonosság és Nem-Azonosság, Lét és Nem-Lét stb.), addig itt e nagybetűs fogalmak logikusan épülnek fel az elemi hatásimpulzusok statisztikailag is mérhető rétegeiből. Mennyire meggyőző például annak a kimutatása, hogy Shakespeare hogyan épített bele egy, az alapvető tragikai feszültséget feloldó katarzismechanizmust a *Hamlet* két utolsó felvonásába. S ha a reprezentatív szociológiai felmérések törvényei szempontjából statisztikái teljes egzaktusát maga Hankiss is némi joggal kérdőjelezi meg, mennyire modern s mégis mennyire a dráma alapvető problematikájáról valló az a statisztikai adat, hogy a legtöbb elemi hatásimpulzus az emberi integritás, illetve annak fenyegetettsége problematikájáról árukkodik a műben. Nagyon örülne ennek az adatnak az az Arnold Hauser, aki manierizmus-monográfiájában az általa vizsgált kor lényegének, a korai kapitalizmussal összefüggő elidegenedési folyamatnak illusztrálására a *Hamlet*et is felvette példatárába.

A kötet egészében nagyon hasznos és még vitatható elemeiben is igen tanulságos módszertani próbálkozás-sorozatáról ad hírt, s ezért mindenképpen gazdagítja tudományunk módszer-arszenálját. Már csak ezért is örömmel kell fogadni.

Csetri Lajos

KOZMA DEZSŐ: EGY ERDÉLYI NOVELLISTA

Petelei István. Bukarest, 1969. Irodalmi Könyvk. 142 I.

„A mi bűnünk az is, ha Peteleit nem ismerjük eléggé.” Ezeket a szavakat az író halálának huszadik évfordulójára írta Szentimrei Jenő. Azóta közel négy évtized telt el, s ez alatt az idő alatt nem egy tanulmány íródott a jeles erdélyi novellistáról, de a

feledés homályát nem sikerült szétoszlatni. Legutóbb Kozma Dezső monografikus igényű könyvvel gazdagította a Peteleiről szóló irodalmat. A könyv legfőbb érdeme: az ismert és kevésbé ismert irodalomtörténeti tények rendszerbe foglalása. A szerző 20 oldalon

foglalkozik a század végi prózairodalom ismérveinek megrajzolásával, a megújulás, az új témák, az új eszközök felderítésével. Ebbe az általános képbe kerül bele Petelei pályakezdése, újságírói és szerkesztői tevékenységének vázlatos áttekintése és értekelése. A könyv III. fejezete Petelei novelláinak elemzését tartalmazza.

A tények rendszerbe foglalása önmagában is jelentős eseménye mind az erdélyi, mind a hazai irodalomtörténetírásnak. Kozma Dezső azonban új színekkel is kiegészíti az eddig ismert írói portrét. Könyve megjelenéséig inkább csak sejtettük, most már tudjuk is, hogy Petelei mint újságíró-szerkesztő a magyar publicisztika történetének kiemelkedő alakja volt. Négy év alatt csaknem háromszáz írása jelent meg a *Kolozsvári Közönyben*. Cikkeit a város közügyei ihlették: szervenélyesen sürgette a belvárosi viskók lebontását, a peremkerületek nyomortelepeinek megszüntetését, a nemzetségek összefogását. A városkép rendezése, a Máttyás-szobor felállítás, a színházi és irodalmi élet gondjai, bajai vissza-visszatérő témája közírói tevékenységének.

Mind újságírói, mind szerkesztői minőségében szigorú elveket vallott: „Csak egy szabályunk van: igazat kell írni!” (54.) Igazságkereső törekvésében mindig jelen volt a konkrét valóság, a helyi érdek az azonban az egész, egyetemes eszme aspektusából közelítette meg. Nem az ő bűne, hogy a mindent átható, történelmet „regulázó” eszmét nem találta meg. A kapitalizmus összekuszált világában nem csak ő, a kortársak sem tudtak kiigazodni. Hogy érdemei mégsem érvültek el, abban része van annak, hogy közírói tevékenységét a józan ész, az emberi szellem, az elvi tisztaság szabályozta. És a gondolatok igényes és szép megfogalmazása.

Kozma Dezső számos példával bizonyítja, hogy az újságírói gyakorlat mennyire meghatározta Petelei írói állásfoglalását: a szegények iránti rokonszenve, a kisvárosi élet mozdulatlanságának bemutatása, a mezőszéki falvak roppant nyomorúsága, szellemi sivársága éppúgy témája az újságírónak, mint a novellistának. Írói törekvésében is fellelhető a hazai és az európai irodalom hagyományainak összekapcsolása. Mesterének vallja Turgenyevet, és utánzás nélkül tanul Zolától, Dosztojevszkijtól. Művészte mégis az erdélyi „földnek talajából nőtt ki...”, s ennek a tájnak a színeivel gyönyörködteti még ma is olvasóit. Ezért méltó a „legerdélyibb” író elnevezésre.

Ezt a sajátos népi-nemzeti jelleget mélyítik el azok a novellák, amelyekben kimutatható a székelő népballada frissítő hatása. E megtermékenyítő hatást Kozma is többször kiemeli: „A népelet babonás

misztériuma, a balladisztikusan terhes atmoszféra, a heves párbeszéd és a felépítés szaggatottsága különös izzást kölcsönöznek Petelei elbeszéléseinek.” (89.) A népballadával összevetve hangsúlyozza: „Petelei elbeszéléseiben az alaphelyzet általában nem kiélezett — az eljárás hasonló.” (32—33.) Ezek a megállapítások „általában” igazak. De mit értsünk azon, hogy az „alaphelyzet... nem kiélezett”, hogy az „eljárás hasonló”? S mi ennek az eltérésnek az oka? Úgy vélem, a kérdésselvetés jogos, hiszen az írói oeuvre egyik lényeges vonását rejti magában.

E cikk keretén belül nincs terünk a válaszadásra, néhány gondolatnak a felvételét azonban megkíséreljük. Petelei drámai szerkesztői novelláiban a ballada műfajformai sajátosságai elsősorban az eltérésben, a balladaiság továbbépítésében nyilvánulnak meg. Bizonyítékul vehetjük az egyik legismertebb novelláját, az *Árva Lottit*. Az árva lány, legény tragédiája közismert balladai történet. De Ötvös Lotti egzisztenciális értelemben *nem kitalált* árva, hiszen üzlettel rendelkezik, szolgálat tart; *elkülönült* a közösségtől, a néptől, s mint ilyen nem hozható azokat az eszméket, érzéseket, amelyek évszázadokon át lerakódtak a népballada-változatok kristálysövegeiben. Ez tehát az eltérés. És a hasonlóság: Lotti sorsa semmivel sem különb a többi árva életénél. Ezért ragasztotta neve elé a közösség az Árva jelzót. Annak ellenére, hogy az egyén és közösség egymásra ható, egymást éltető kapcsolata megszűnt, a kötődések számai nem szakadtak el, ezért Lotti egyéni sorsa kifejezhető közösségi érzéseket is. Így jön létre az elkülönülés és a kötődés a népköltészet és az egyéni alkotás között is.

Az *Árva Lotti* alapkonfliktusa, mint a legtöbb balladában, a szerelemből ered. Gárdonyi Az *árva legényben* változatlanul hagyja az egykonfliktusú, egy cselekvésre koncentrált balladai történet magvát, Petelei az alapkonfliktusból több mellékonfliktust ágaztat ki, s ezzel a szerkesztéssel eltávolodik a balladai formától. Ugyanakkor a valóság, az alakok egyéniségének, egymáshoz való viszonyuk bonyolultabb összefüggéseinek ábrázolásával közelebb kerül saját korához. Szemléletének korszerűsége mégsem egyértelmű. Dezső Balázs és Árva Lotti konfliktusa bár társadalmi jellegű, nem osztályszempontú. Lotti alakjában a kisméretű tragédiája, egy élet döbbenetes sivársága sűrűsödött össze. Tragédiája tulajdonképpen akkor kezdődött, amikor beleszületett családjá kispolgári-kishivatalnok környezetébe, és neveltetése során átvette ennek a rétegnek babonás hitét, felemelkedési vágyát. Az első csalóka reménységű sorsdöntő élményén erősödik Lotti érzelmi-gondolati világában. Utána hiába múlnak felette az évek, hiába

változnak meg a körülmények — hű marad önmagához. Kínozza a magány, gyötri az unalom, a hamis tudat bilincseitől mégsem tud megszabadulni. Hűségre redukálódott élete morálisan szép, lényegét tekintve tragikus. Ezt mélyíti el a csattanóra kihagyezett befejezés. Lotti még mindig a *naiv* kislány szemével látja a valóságot, nem ismeri fel Dezső Balázs durva és kegyetlen tréfáját. S a várva várt „beteljesedés” pillanatában meghal. A bukás oka pszichológiai: „a bűt, bánatot csak elbirta, az örömet nem. Nem ismerte eddig.” Nemcsak a végső ok, hanem a kauzalitás minden láncszeme lélektani motivációkból tevődik össze, s ennek következtében Dezső Balázs csak előidézhetette Lotti tragédiáját. A bukás tehát nem a véletlen eredménye, hanem a *naiv* tudat, a *létezésre redukált életmód szükségszerű következménye*. A jelenség és lényeg felcserélése, a pszichológiai analízis idegen a népköltésztől.

Gárdonyi árva legényének tragédiáját a gazdag lány büszkesége idézi elő, a novella tehát megtartja és kifejezi a szegények és a gazdagok kibékíthetetlen ellentétét. Az eltérés nem lehet véletlen. Gárdonyi világnézetéhez azok a népballadák állnak közelebb, amelyekben az osztályellentét nyíltan fogalmazódott meg (*Kádár Kata*), a Peteleiéhez pedig azok, amelyekben ez az ellentét a morál szférájában jelentkezik (*Nagy Bihari Albertné*). De ezt sem hagyja meg változatlanul, a tragikum okát személyteleníti, a lélek mélyére transzponálja. A változtatás okát az író polgári szemléletében jelölhetjük meg. Meghallotta a szegények jajszavát, szánalmat érzett az esetek iránt, bírálta a dzsentri durvaságát, léha életmódját, a meggazdagodott kisvárosi polgárokat, de a társadalmi bajok okainak mélyebb feltárásáig nem jutott el; hiányzott belőle a lázadó indulat tüze, a társadalom gyökeres átalakításának gondolata.

Az okok között találjuk az írói eredetiségét is. A népballada mondatainak szaggatott kapcsolásai, a párhuzamos mondatok gondolatrítmusa, a gyakori ismétlések ott lüktetnek Petelei novelláinak nyelvében is, de nem módosítás nélkül. Vegyünk egy példát. A Székelyföldön gyakran hangzottak fel a következő sorok:

Adok neked, adok, patyolat-gyolcs inget,
Neked adom, neked, írott palotámat,
Neked adom, neked, gyontáros hintómat,
Neked adom, neked, hat szép paripámat.

(*Kis-Gergő Istvánné*)

Petelei rendszerint csak egy szót ismétél, viszont a felsorolást bővíti, variálja, a prózai előadásnak megfelelően. Az alábbi idézetből

— az első mondat után — még az állítmány is kimarad, csak a balladai szöveggel azonos „neked” ismétlődik: „Hát ez is mind *neked* marad, Imre. *Neked* a házam, a rétek, a búzás oldalak; *neked* a malom, a szőlők, a szék, melyben ültem; a lovam, amely szeretett; *neked* a puskám, mellyel rád lőttem, a nemesi címer a fiókban és — *neked* a leányka, Magda, akit amikor egyedül maradt a világon, apa, anya nélkül, magamhoz vettem, hogy legyen neki mindene, és ő legyen nekem mindenem.” (P. I.: *Lobbanás alkonyatban*, 159.)

Az egész Zudor-beszéd csupa affektív ismétlés, amellyel a nagy ellentétek közé szorult érzések hullámzását a megszűnő-megújuló ismétlések variációival lehetett kintűnően érzékeltetni. Ehhez a témához tartozik még a lírai felhangok, az átok-motívum megjelenési formájának és megváltozott funkciójának vizsgálata. Erre azonban nincs terünk. Az elmondottak alapján így is summázhatjuk gondolatmenetünk lényegét: a balladai forma sajátosságai, a népi szemlélet nem változatlanul, hanem az író egyéniségében feloldódva, a novella műfajához, az adott mű tartalmához igazodva olvadtak bele Petelei drámai szerkezetű novelláiba.

Kozma értékelése másutt is kiegészítésre szorult. Megítélése szerint: „Peteleinek nem erőssége a cselekményépítés, a meseszálak variálása. Nem véletlen, hogy elbeszéléseiben elég gyakoriak az azonos szituációk, fordulatok, többször indul ki már megirt alaphelyzetből, témából.” (84.) Ezt csak részben tudjuk elfogadni. Vannak Peteleinek olyan novellái, amelyekben feloldja a külső és a belső sík, a cselekményesség és a pszichologizmus ellentmondásait. Az *Elítélve* című novellájában például bravúros szerkezeti felépítéssel bontja ki az idős férj és a fiatal feleség együttélésének konfliktusait. A két pólus a szerepváltás és szerepjátszás következtében állandóan változtatja alakját. Remény és reménytelenség, kedvesség és kedvételenség, mohó öröm és idegenkedés, bizalmatlanság; leplezetlen gyanú — hazugsággal leplezett erkölcsi vétség, akart kelletés — és elutasítás egymást felváltó feleselésével vibráló feszültséget teremt. Kezdetben a feszültségingadozás ellenére megmarad az egyensúly. Ezt az egyensúlyt Balási, a férj szerepváltása, szerepjátszása borítja fel. Még villódnak a felszín, de a másik póluson egyre zaklatottabban dobja föl mélyéről a lélek a csüggedés és kétségbeesés, a tehetetlenség és a győtrelem kínzó görceit. Itt kapcsolja be az író, mintegy igazolásképpen a régi szeretővel eltöltött percek emlékképeit: „En értelek meg csak, és te engemet értesz meg. Vágyakozom utánad — és te vágyakozol utánam.” Ez a szerelmi „idill” a kontraszt hatásos erejével élesebb megvilágításba he-

lyezi a férj zsarnoki viselkedését. S hiába a szó, a tett a győtrelem, Balási magára vett szerepében hajthatatlan zsarnok marad. Miután harmóniateremtésre nincs lehetőség, Klemi öngyilkosságban keres menedéket.

Ebben a célratörő és ökonomikus szerkezetben összetettebbek a jellemek, s ebben teljesebbik ki leginkább a katarzis. Mindenekelőtt azért, mert a fenti formai megoldáson kívül: ebben a novellában a tragikum előkészítése kidolgozott. Klemi hazaérkezésekor már jelentkeznek a baljós előjelek, rossz sejtelmek, amelyek a cselekmény során megerősödnek. Sőt: megsejti a végkifejletet is: „el fogja veszíteni”. A méhfarkas leütése pedig a játék *tragikus* befejezését asszociálja.

Mint a népballadai hős, Klemi is kénytelen vállalni sorsát. S aki cselekvésre kényszeríti, hatalmas erőt képvisel. Ezért néz rá „félelemmel és csodálattal”. Fél tőle, mégis küzd ellene, érte. Reménytelen küzdelme kiváltja a féltés, az aggodalom érzését, bukása a szánalmat.

A tragédia kettős: mivel Balási könyörtelensége szerepjátszás volt, Klemi halála kienyszeríti belőle igazi árnyját. A hátrahagyott levél olvasása után „Balási lehajtotta fejét, s nehéz, forró könnyek peregetek alá az arcára”. Siratja azt, akit szeretett, s akit mégis halálba kergetett.

Tragédiájuk: a polgári házasság válságának művészi megfogalmazása.

Ezek után a kiegészítések után szólunk kell Kozma kisebb-nagyobb tévedéseiről is. Négy szókép alapján azt állítani, hogy Petelei műveiben gyakran visszatér a valóság „expresszionisztikus” ábrázolása, csak elhamarkodott ítéletalkotással lehet. Ennél is szembetűnőbb a *Jutalommal* kapcsolatos tévedése. Bogdán Gyurit a „megvillanó remény szertefoszlása után (a *kegyet nyújtók rászédik és elisszák pénzét, ő maga nem képes ellenállni*) nem marad visszaút”,... felakasztja magát. (81., kiemelés tőlem.) Petelei egészen másképpen írta ezt le: miután Bogdán hátat fordított a jutalomosztók társaságának, feleségével és a falusiakkal együtt hazaindult,

„a kocsmá előtt elhaladva, kissé rátartian, hangosabban így szólalt meg:

— Ne nézzünk be ide, magyarok?

— Hát hogye! — kiáltott a kántor s összeütötte a tenyerét a feje fölött.

— Én fizetem — szóló bátran Bogdán.”

Itt tehát szó sincs arról, hogy Bogdán Gyurit bárki is rászédte volna a jutalom eltékozlására. Bukásának sem ez az oka. A véletlen szerencse dobja föl a feneketlen nyomorúság tengeréből az erkölcsi és anyagi „megbecsülés” keskeny szigetére. Bukása is ilyen: váratlan és meredek ívelésű. Bár a nyomorúság homályosan át- meg átszővi a novella cselekményének jelentős részét, nem zavarja meg az ünnepi hangulatot, a kocsmázó „magyarok” szilaj jókedvét. Jelenléte — a tékozló mulatozás tényével és várható következményével — árnyékot vet a jobbléttel kecsegtető jövőre, s a kijózanodás pillanatában ez a motívum erősödik fel; és mindaz, ami eddig történt, Bogdán Gyuriban *belsővé* transzponálódik, *felébred és önpusztító erejűvé válik benne a tékozlás büntudata*. Ily módon a tragikus bukás oka elsősorban pszichológiai, s csak közvetve, vagyis másodsorban idezi elő a nyomorúság. A *Jutalom* a tények elferdítése nélkül is értékes alkotás, hiszen Móricz Zsigmond fellépése előtt kevesen ábrázolták olyan döbbenetes erővel a szegények nyomorúságát, a kisember tragédiáját, mint Petelei.

Befejezésül még egy bíráló megjegyzés: Kozma Dezső könyvében sok az idézet, s ami még ennél is nagyobb baj: néhány kivételtől eltekintve átveszi vagy újrafogalmazza a kortárs és a későbbi korok polgári kritikusainak és irodalomtörténészeinek kevésbé megalapozott nézeteit. Ez eleget ahhoz, hogy az erdélyi novellista irodalomtörténeti helyét megerősítse, az írói portrét új színekkel kiegészítse, de kevés ahhoz, hogy Petelei az „irodalmi köztudatban is” elfoglalja az őt megillető helyet. E cél eléréséhez az író novelláinak elmélyültebb, korszerűbb eszmei, esztétikai elemzésén át vezet az út.

Pásztor Bertalan

CORNIDES-KÓDEX

Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közléteszi: Bognár András és Levárdy Ferenc. Bp. 1967. Akadémiai K. 826 I. (Codices Hungarici, VI.)

A Dózsa-háború évében készült Ráskai Lea másolatában az az egyetlen magyar nyelvű kódex, amely említést tesz a hazai feudalizmus alapjait megrázó, erőteljesen fellángolt parasztmozgalomról: „Ezen esztendőben lón az keresztet had Magyarországnak

örök emlékezetére, kiben veszének sok nemes urak az kegyetlen pór hadnagyoknak kegyetlensége miatt.” (130v.) Ez a megjegyzés egyebek közt arra is bizonyítékkul szolgál, hogy a szigeti kolostor tagjai korántsem éltek oly hermetikus elzártságban, mint azt élet-